

Anneli Vainio ja Maija Butters

Kuolemasta puhuminen eri kulttuureissa – kuolema ja maailmankatsomus

Elämäntutkimus, maailmankuva ja kulttuuri vaikuttavat tapaamme ajatella ja puhua kuolemasta. Uskonnot antavat kuolemalle oman merkityssisältönsä, mutta luonnontieteellisessäkin maailmankuvassa kuolema voidaan ymmärtää tarpeellisenä ja tärkeänä osana elonkirjoa. Yhteistä uskonnollisille katso- muksille on se, että kuolemaa ei nähdä loppuna vaan pikemminkin etappina kohti uutta elämää.

Tässä katsauksessa tarkastelemme joitain kuolemalle annettuja merkityksiä Suomessa vaikuttavien vähemmistöuskon- tojen parissa. Lopuksi pohdimme kuolemapu- heen siirtymistä länsimaisessa yhteiskunnassa tosielämästä virtuaalimaailmaan.

Buddhalaisuus

Kuva: iStock

Ystäväni Phany on buddhalainen. Kiertäes- sämme Kambodžan sairaaloita pysähdymme rukoilemaan pagodeihin, uhraamme pieniä se- teleitä ja kumartelemme suitsukkeet käsissäm- me Buddhan patsaiden edessä. Osallistumme myös *Pchum beniin*, Kuolleiden juhlaan. Sil- loin jokainen khmeeri palaa kotiseudulleen, koska kuolleet tulevat tervehtimään heitä. ”Isäni, joka kuoli Pol Potin aikana, tulee luok- semme joka vuosi osallistumaan Kuolleiden juhlaan, samoin siskoni, joka kuoli nälkään työleirillä. Joko äitini tai minä näemme heistä unta. Katamme heille lautasen juhlapöytään. Kun juhla loppuu ja he palaavat kuolleiden

asuinsijoille, voimme laittaa eväät mukaan pieneen kaarnaveneeseen ja laskea sen alas Mekong-virtaa”.

Myös suomalainen ystäväni Maira on budd- halainen. Hän löysi hengellisen kotinsa vasta aikuisena. ”Kun buddhalaisuus alkoi avautua minulle, uppouduin Buddhan syviin oppeihin. Kuoleman kysymykset ovat buddhalaisuudessa laajasti esillä. Kaiken katoavaisuus ja minuudes- ta luopuminen ovat kokemuksen ytimessä. Ne linkittyvät karman mukaisesti lujasti siihen, mi- ten ihminen kuolee ja mitä hänelle kuoleman jälkeen tapahtuu. Buddhalaisuuden harjoittaja voi valmistautua kuolemaansa koko elämänsä ajan, elämällä viisaasti ja kehittämällä mieltään eri tavoin, jopa valaistumiseen asti. Lukemat- tomien jälleensyntymien ketjussa on reilusti aikaa kehittää osaamistaan, jos onnistuu syn- tymään ihmisenä. Mutta mitä tietoisuudelleni tapahtuu, kun ruumiini toiminnot lakkaavat? Tiedän, että tämä suppea ehdollistumista koot- tu minuukseni ei ole sama kuin laajempi tietoisuu- teni, jonka toivon vapautuvan, kun kuolen. On- han se jännittävää!”

Buddhalaiset ovat muslimien jälkeen Suomen suurin vähemmistöuskonto. Buddhalaisia arvioi- daan olevan noin 30 000. Useimmat heistä ovat maahanmuuttajataustaisia Thaimaasta ja Vietna- mista, mutta myös Myanmarista (Burma), Sri Lankasta, Nepalista ja Kiinasta. Kantasuomalai- sia buddhalaisia on muutama tuhat (1).

Kaiken jatkuva muutos, pysymättömyys ja kuolema ovat keskeisiä teemoja buddha-

laisuudessa, joten kuolemasta puhuminen ei yleensä ole vaikeaa. Oma tai läheisen kuolema koskettaa kuitenkin aina. Kulttuurieroista riippumatta kaikille buddhalaisille yhteistä on toive rauhallisesta kuolinprosessista. Kuoleman läheisyydessä saatetaan kuunnella esimerkiksi Ydinsuutraa, lausua mantroja tai meditoida hiljaisuudessa. Ydinsuutra, jota kutsutaan myös Sydänsuutraksi, on yksi kaikkein tärkeimmistä buddhalaisista teksteistä. Tekstin keskeinen sanoma liittyy ”tyhjyyden” käsitteeseen, kaiken olevaisen pysymättömyyteen. Ydinsuutra ohjaa luopumaan turhasta takertumisesta ja kannustaa myötätunnon harjoittamiseen. Läheisiä kannustetaan hillittyyn käytökseen ja liiallisia tunteenpurkauksia pyritään välttämään. Tietoisuuden uskotaan poistuvan kehosta vähitellen. Kliinisen kuoleman hetkellä karkeajakoinen tietoisuus irtautuu ruumiista, mutta hienojakoisen tietoisuuden poistuminen voi kestää vielä jopa kolme vuorokautta. Buddhalainen kuolema tapahtuu siis vähitellen. Ihanteellista olisi, että kuoleva saisi olla rauhassa koko kuolinprosessin ajan ilman, että kukaan koskee hänen ruumiiseensa. (2)

Katolilaisuus

Kuva: iStock

Ystäväni Nadine on roomalaiskatolinen. Kristittynä hän sanoo uskonsa pohjautuvan instituutioon, joka kokoaa kristityt ja jonka edustajina ovat paavi, piispat ja papit. ”Ruumiini on vain lihallinen kuori, ja kuoleman jälkeen henkeni lentää Jumalan luo. Uskon ylösnousemukseen. Kuolema on ainoastaan siirtyminen toiselle puolelle Jumalan valtakuntaan. Ajattelen myös, että on olemassa vain yksi Jumala, jota kutsutaan eri nimillä eri uskonnoissa.”

Suomessa on noin 20 000 katolilaista, mutta kirkkokunta kasvaa voimakkaasti maahanmuu-

ton myötä. Yli puolet Suomen katolisen kirkon jäsenistä on syntyjään muualta kuin Suomesta (3). Kirkon jäsenistö on monikulttuurista: katolisia tulee niin Euroopan eri maista kuin Afrikasta ja Amerikoistakin. Kuolemaan liittyvät käytännöt vaihtelevat kulttuureittain. Vaikka katolilaisuudessa kuolema ei ole tabu, saatetaan esimerkiksi afrikkalaisissa kulttuureissa kuolema mieltää hankalaksi ja jopa vältettäväksi puheenaiheeksi (4). Vanhat kulttuuriset tavat vaikuttavat yhä ajoittain ihmisten suhtautumiseen. Jopa täysin maallistuneet suomalaistautaisetkin saattavat aristella puhua kuolemasta ääneen – sanojen pelätään kutsuvan kuolemaa. Taipumus sanamagiaan on ihmiselle luontaista, katsomustaustasta riippumatta (5).

Katolilaiselle elämä on pyhää. Tämä ohjaa suhtautumista myös loppuelämän hoitoihin, joita joskus toivotaan jatkettavan pidempäänkin kuin mitä lääkäri ehkä suosittelee. Jokaisen katolilaisen tulisi valmistautua kuolemaan elämänsä aikana; *ars moriendi* -kirjallisuutta pidetään yhä arvossaan (6). Pappi tapaa sairaita voidakseen toimittaa heille viimeiset sakramentit. Sairaanhoitoon myötä saadaan synnit anteeksi. Toimituksen uskotaan tukevan kuolevaa henkisesti, ja sairaanhoito voidaan antaa useamman kerran, tarpeen mukaan. Viimeinen ehtoollinen on myös tärkeä sakramentti ennen kuolemaa. *Viaticumin* eli sananmukaisesti ”matkaevään”, antaa pappi mahdollisimman lähellä kuoleman hetkeä. Tämä ravitsee ja tuo lohtua kuolevalle. (7)

Ortodoksisuus

Kuva: iStock

Ystäväni Tiina on ortodoksi. ”Ortodoksisuus on minulle elämäni täysin keskeisellä tavalla merkityksiä luova suhde. Se jäsentää elämäni rytmiä paastoineen, juhlahyöhineen ja palveluk-

sineen, mutta mikä vieläkin tärkeämpää, myös henkisenä suhteuttajana. Pyrin ajattelemaan asioista niin, että kysyn itseltäni, mitä kirkkoni ajattelisi tässä ja tässä tilanteessa. Mitä Kristus minulta milloinkin odottaa? Läheskään aina en yllä näihin ihanteisiin, ja siksi on hienoa, että on mahdollisuus saada anteeksi, käydä synnintunnustuksella, kaaduttuaan nousta ylös ja jatkaa eteenpäin.”

Suomen ortodoksisella kirkolla on noin 55 000 jäsentä. Ortodoksisuudella on merkittävä historiallinen ja kulttuurinen rooli Suomessa. Erityisesti vanha ortodoksinen kuolemankulttuuri on ainutlaatuista rituaalisine itkuvirsineen. Vaikka tavat ovat osin muuttuneet, on kuolemasta puhuminen edelleen luontevaa ortodoksisuudessa, jossa se nivoutuu näkyvästi osaksi ihmisen elämäntapa (8). Hautajaisissa arkkua pidetään yleensä auki ja vainajat hyvästellään kunnioittaen ja jopa hellästi. Hautajaisissa saattaväki voi esimerkiksi silittää tai suudella vainajan poskea (9). Moni ortodoksi kokee, että heillä on yhä nykyäänkin läheisempi – ja ehkä terveempi – kuolemansuhde kuin esimerkiksi Suomen luterilaisilla.

Islamilaisuus

Kuva: iStock

Ystäväni Khalid on muslimi. Kun kysyn, mitä islam hänelle merkitsee, hän vastaa: ”Se on minulle elämäntapa. Rukoilen ja noudatan Jumalan antamaa lakia ja Koraanin opetuksia parhaani mukaan kaikessa mitä teen. Jos toimin väärin, minun täytyy katua, palata Jumalan luo ja luvata, ettei väärä tekoni toistu. Kuolemassa joudun tilille teoistani, joiden mukaan joudun joko helvetin ikuisen kärsimyksen tai paratiisin iloon. Suurin osa ihmisistä pääsee paratiisiin Jumalan armon ansiosta.”

Muslimit ovat Suomen suurin uskonnollinen

vähemmistö. Suomessa on noin 130 000 muslimitaustaista, joista noin kolmannes harjoittaa uskontoaan aktiivisesti (10). Valtaosa seuraa sunnalaista islamia; shiijoja on arviolta noin neljännes. Maahanmuuttajataustaisia muslimi- meita on niin Euroopasta ja Lähi-Idästä kuin Afrikasta ja eri puolilta Aasiaakin. Joukossa on myös pieni, mutta kasvava lukumäärä islamiin kääntyneitä kantasuomalaisia (11). Islamissa elämää pidetään Jumalalta saatuna pyhänä lahjana, jota tulee suojella ja vaalia kaikin keinoin. Tämä heijastuu myös toiveisiin loppuelämän hoidon suhteen. Maallinen elämä on kuitenkin vain väliaikaista: kuoleman tematiikka on keskeistä Islamissa ja oppi kuolemanjälkeisyydestä olennainen osa uskontoa. Koska ihmisen kuoleman hetken määrää Jumala, ei kuolemaa sovi tahallisesti jouduttaa, jos ei estääkään. Ikuinen elämä mahdollistuu kuoleman jälkeen, jolloin muslimi valmistautuu viimeiselle tuomiolle.

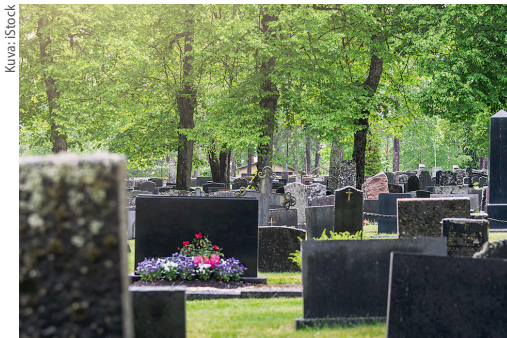
Muslimeilla on lukuisia tekstejä, esimerkiksi Profeetan elämästä kertovia *haditheja*, joissa ohjeistetaan erilaisista kuolemaan liittyvistä käytännöistä ja rituaaleista. Asioitten loppuun saattaminen tämänpuoleisuudessa kuuluu islamiin, ja esimerkiksi testamentin valmistaminen sekä anteeksipyyttäminen ja -antaminen ovat myös uskonnollisesti merkittäviä tekoja. Lähestyvistä kuolemasta on siis hyvä puhua ajoissa, ja kuolevalle ja hänen läheisilleen tulee järjestää aikaa ja tilaa jäähyväisille. Toisaalta yhteisökeskeisissä kulttuureissa kuolema saatetaan kokea hankalaksi ja epäkunnioittavaksi puheenaiheeksi, jonka esille nostaminen voisi loukata esimerkiksi perheen vanhuksia (12).

Kuolemaan valmistaudutaan Koraania lue- malla tai kuuntelemalla sekä rukoillen. Muslimin olisi ihanteellista kuolla ”uskontunnustus huulilla”, ja siksi kuolevaa kannustetaan lausumaan ”Ei ole muuta Jumalaa kuin Allah ja Muhammad on hänen lähettiläänsä.” Uskontunnustusta voidaan myös kuiskailta kuolevan korvaan hänen viimeisinä hetkinään (13).

Vainaja tulee haudata mahdollisimman pian. Hautauspäivänä ruumiille suoritetaan uskonnollisesti tärkeä rituaalinen pesu ja vainaja verhotaan käärinliinoin. Suomessa toimii ruumiinpesijöiden ryhmä, joka käy vapaaehtoisvoimin suorittamassa vainajan valmistelun hautauk-

seen silloin, kun omaisia ei ole tai he eivät koe tähän kykenevänsä.

Luterilaisuus

Ystäväni Kaarina on luterilainen. ”Kun elämän kehä on kiertymässä loppua kohti ympyräksi, koetan tajuta, että lopusta tullaan alkuun. Lapsuuden laulut ja virret, Raamatun kertomukset ja kuvat ovat kaikessa yksinkertaisuudessaan se pohja, jolta ponnistan. Sen turviin käperryn, siinä lepään. Olin pitkään pimeässä syvyydessä. Kun jälkeenpäin sitä ajattelen, tartuin lopulta johonkin, joka auttoi eteenpäin, ylös pimeyden haudasta: ”Syvyydestä minä huuდან Sinua, Herra. Herra, kuule minun ääneni. Tarkatkoot sinun korvasi minun rukousteni ääntä.” Ja vastaus tuli. Se tuli itkemättömien itkujen kautta, vapisevana olemassaolona. Niiden myötä poistui kuolemanpelko – eikä se ole tullut takaisin.”

Suomen evankelisluterilainen kirkko on edelleen maamme suurin uskonnollinen yhdyskunta, johon kuuluu noin 62 % suomalaisista (14). Useimmille suomalaisille ja monille kirkon jäsenillekin luterilaisuus on ennen kaikkea osa suomalaista kulttuuriperintöä. Kristinuskon mielletään enemmän kulttuuriseksi kuin uskonnolliseksi kategoriaksi (15).

Toki luterilaisuus puhuttelee edelleen myös hengellisesti, ja joillekin se toimii merkittävänä elämää ja kuolemaa jäsentävänä voimana. Kuoleman läheisyydessä uskosta etsitään ja löydetään lohtua (16). Kuolemaan liittyvissä käytännöissä luterilaisuus on melko yksilöllistä; jokainen toimii omien mieltymystensä ja toiveittensa mukaan. Oman seurakunnan tuttu pappi tai sairaalapappi voi antaa sielunhoitoa ja esimerkiksi tarjota ehtoollista sairastuvuuteella.

Rationaalisuus

Ystäväni Päivin mielestä ihmisen osa on epävarma ja turvaton. Kuoleman pelko on luonnollinen, evoluutiossa meihin kehittynyt tunne. Tätä haavoittuvuutta vastaan ihmisen on kautta historiansa tarvinnut uskoa yliluonnollisiin voimiin. Hän on anonut ja rukoillut apua milloin luonnonjumalilta, milloin muilta hengiltä.

Psykoanalyttisen ajattelun mukaan ihmisellä on suuri kaipaus symbioottiseen turvaan. ”Ymmärrän uskon yliluonnolliseen liittyvän näihin inhimillisiin tarpeisiin. En usko henkiin enkä kuolemanjälkeiseen elämään. Uskon rationaaliseen ajatteluun, mutta myös siihen, että universumi on monella tavoin käsittämätön ja ainakin toistaiseksi tutkitun tiedon ulkopuolella.

Pidän elämää lahjana, joka on annettava pois. Ihmisen ruumis on uskollinen ja muistuttaa kohtuullisuudesta: vanhetessa se kertoo, että nyt on toisten vuoro. Siihen liittyy surua, mutta kiitollisuus elämästä helpottaa luopumista. Kuolemassa elämäni loppuu, mutta toivon sen jatkuvan niiden mielissä, jotka muistavat minut.”

Tieteellisyys

Ystäväni Susanna määrittelee elämänsä katsomuksensa tieteelliseksi. ”Lapsena omaksuin jumalan olemassaolon itsestään selvyytenä. Luonnontie-

teellisten opintojen edetessä päädyin ajattelemaan, että luonnonvoimat, evoluutio, biologia, psykologia, historia ja tiede ylipäättään selittävät minulle maailmaa parhaiten. Moraali, etiikka ja oikeudenmukaisuus ovat myös näiden sekä ihmisten ajatuskyvyn kehityksen tulosta. Taide on valaissut pinnanalaisia tuntemuksia ja avartanut ymmärrystä historian kulussa.

Suhtaudun kuolemaan väistämättömänä elinkaaren päätepisteenä, johon elämä loppuu ilman jatko-osaa. Toivon, että kuoleman lähestyessä olisin siihen valmis. Ikuisuuteni jatkuu lasten ja lastenlasten elämässä. Ehkä jossain on myös pala elämäntyötäni jäljellä. Luterilaisuus varmaan läpäisee myös näitä ajatuksiani laajan historiallisen ja kulttuurisen vaikutuksen kautta.”

Suomi maallistuu jatkuvasti, ja kirkon jäsenmäärä supistuu noin prosentin vuosivauhtia. Katsomuksesta riippumatta kaikki ihmiset – uskonnottomatkin – kokevat olemassaoloa syvästi ravistelevia tunteita ja eksistentiaalisia kriisejä. Yksi merkittävä tulevaisuuden haaste kuolevien hoidossa onkin se, miten uskonnon kuoleva kohdataan ilman, että hänen eksistentiaalista hätäänsä sivuutetaan. Miten puhua kuolemasta ja siihen liittyvistä peloista ja ahdistuksesta, kun uskonnon kieli ”ei toimi”, ja lääketieteen kieli ei edes yllä kuolemaan?

Tutkiessaan saattohoitopotilaiden omaa puhetta kuolemasta, Maija Butters löysi tutkitaviltaan vaihtoehtoisen tavan käsitellä kuolemaan liittyviä aiheita keskustelussa. Osa lähestyi kuolemaa luonnon ja taiteen, eli estetiikan, kielen avulla (17). Luonto tarjoaa paitsi sanoja myös kuvastoa elämän ja kuoleman kiertokulun tarkasteluun. Taiteen avulla luopumisen ja surun tai raivon ja pettymyksen teemat tulevat kohdatuiksi katsomuksesta riippumatta. Luonto myös lohduttaa – usein tavalla, johon juuri mikään muu ei kykene. Luonnontieteellinenkin maailmankatsomus voi tuottaa suurta kiitollisuutta ja täyttymystä.

Kuolema viihteessä ja tosielämässä

Kulttuurihistorioitsija Philippe Arièsin mukaan ensimmäinen maailmansota toi julman, massiivisen kuoleman ihmisten mieliin, ja tässä prosessissa kuolemasta puhuminen muuttui hä-

peälliseksi ja kielletyksi, kun se aikaisemmin oli tavallinen osa ihmisten arkielämää (18). Lääketieteen kehityksen myötä kuolemat tapahtuvat nykyään yhä useammin sairaaloissa, poissa tavallisten ihmisten silmistä. Harva aikuinen on eläessään nähnyt kuollutta ihmistä.

On paradoksaalista, että samalla kun vanhan ihmisen poismeno saattaa kantaa häpeän ja tabun kiusallista leimaa, länsimainen ihminen kohtaa kuoleman, jopa väkivaltaisen kuoleman, päivittäin uutisissa, taiteessa ja erityisesti viihteessä. Ihmiset näyttävät suorastaan rakastavan kuolemaa, kun sen todellisuus on korvattu virtuaalisella kuolemalla. Karl-Ove Knausgård kirjoittaa Taisteluni-romaanin kuudennessa osassa kouriintuntuvasti, kuinka kuolema on siirretty arkielämästä kuva-maailmaan ja bittiavaruuteen (19). ”Kuvamaailmassa ihmisiä kuolee koko ajan, heitä ammutaan päähän tai rintaan, heitä putoaa kallioilta ja koskiin, heitä hukkuu ja ajaa itsensä hengiltä, heitä putoaa lentokoneista tai helikoptereista, heitä kuolee taistelutantereilla tai joutuu itsemurhapommittajien uhreiksi... Tämä kuolema on visuaalinen, eikä sillä ole aikaa eikä paikkaa, vaan se leijuu vapaasti ja painottomasti kuvataivaassa. Se on todellisen kuoleman sijainen, se ottaa kantaakseen kaiken ahdistuksen ja pelon, kun taas todellinen kuolema, ruumiin fyysinen kuolema ... salataan niin hyvin kuin mahdollista.”

Kuva: iStock

Lopuksi

Kuolemaan ei enää valmistauduta, vaan sitä voidaan hieman karrikoiden pitää lääketieteen epäonnistumisena. Alkunsä 1960-luvulla saanut *hospice*-liike ja siitä kehittynyt saattohoito nähdään usein vastareaktiona kuoleman lääketieteellistymiselle, yrityksenä tuoda takaisin kuoleman inhimillinen ulottuvuus. Nyt kun saattohoito on edelleen kehittynyt palliatiiviseksi lääketieteeksi, on hyvä palata tarkastelemaan kuoleman kieltä. Antaako se edelleen tilaa kuoleman kohtaamiselle? Tavoitteena on

tietysti se, että voimme edelleen puhua hyvästä kuolemasta. ■

ANNELI VAINIO, LT, kivun hoidon ja saattohoidon asiantuntija

Lääkärikeskus Aava

MAIJA BUTTERS, FT, yliopistonlehtori
uskontotiede, Helsingin yliopisto

TEEMAN ERIKOISTOIMITTAJAT:

Hanna-Riikka Lehto, Minna Mononen ja Riikka Nevala

SIDONNAISUUDET: Kirjoittajilla ei ole sidonnaisuuksia.

KIRJALLISUUTTA

1. Härkönen M, Cairns J. Suomalaista buddhalaisuutta tutkimassa. Kirjassa: Mitra Härkönen, Johannes Cairns, toim. Buddhalaisuus Suomessa. Joensuu: Suomen Itämainen Seura 2024, s. 1–15.
2. Butters M. Kuolema hindulaaisessa ja buddhalaisessa traditiassa. Teologia.fi 8.1.2018. <https://teologia.fi/2018/01/kuolema-hindulaaisessa-ja-buddhalaisessa-traditiassa/>.
3. Kirkko Suomessa. Katolinen kirkko Suomessa. <https://katolinen.fi/tietoa-kirkosta/kirkko-suomessa/>.
4. Ekore RI, Lanre-Abass B. African cultural concept of death and the idea of advance care directives. Indian J Palliat Care 2016;22:369–72.
5. Tambiah SJ. The magical power of words. Kirjassa: Stewart PJ, Strathern A, toim. Ritual Routledge 2010, s. 323–43.
6. Sankamo J. Elämää kuoleman jälkeen. Katolista hapatusta 2023. <https://hapatusta.net/2023/03/20/elamaa-kuoleman-jalkeen/>.
7. Stempsey WE. Institutional identity and Roman catholic hospitals. Christian Bioethics 2001;7:3–14.
8. Jäntti M. Ortodoksissa kulttuurissa ei pelätä vainajaa – tavat ovat muuttuneet, mutta kuollut on edelleen läsnä. Yle 26.5.2017. <https://yle.fi/a/3-9628773>.
9. Hautajaiset. Helsinki: Helsingin ortodoksinen seurakunta. www.hos.fi/juhlat-ja-toimitukset/hautajaiset/.
10. Pauha T, Konttori J. Johdanto: keitä ovat suomalaiset muslimit? Kirjassa: Pauha T, Konttori J, toim. Suomalaiset muslimit. Helsinki: Gaudeamus 2022, s. 9–20.
11. Butters M, Utriainen T. Becoming a (better) muslim: a connectivist perspective on learning islam in Finland. Sociol Relig 2025;86:331–55.
12. Coolen Phyllis R. Cultural relevance in end-of-life care. EthnoMed 2012. <https://ethnomed.org/resource/cultural-relevance-in-end-of-life-care/#cultural-factors-to-consider-in-end-of-life-care>.
13. Sakaranaho T, Butters M. Maassa maan tavalla – suomalaisen islamin kuolemakäsitykset. Teologia.fi 8.1.2018. <https://teologia.fi/2018/01/maassa-maan-tavalla-suomalaisen-islamin-kuolemakäsitykset/#navopen>.
14. Perustietoa kirkosta. Helsinki: Suomen evankelis-luterilainen kirkko 2025. <https://evl.fi/tietoa-meista/perustietoa-kirkosta/>.
15. Ketola K. Uskonnolliset identiteetit ja kokemusmaailma moninaistuvat. Kirjassa: Salomäki H, Hytönen M, Ketola K, ym. Uskonto arjessa ja juhlassa: Suomen evankelis-luterilainen kirkko vuosina 2016–2019. Tampere: Kirkon tutkimuskeskus 2020, s. 67–89.
16. Butters M. Death and dying mediated by medicine, rituals, and aesthetics an ethnographic study on the experiences of palliative patients in Finland. Väitöskirja. Helsingin yliopisto 2021, s. 172–9.
17. Butters M. Death and dying mediated by medicine, rituals, and aesthetics an ethnographic study on the experiences of palliative patients in Finland. Väitöskirja. Helsinki: Helsingin yliopisto 2021, s. 179–96.
18. Ariès P. The hour of our death. New York: Knopf Doubleday Publishing Group 1981.
19. Knausgård KO. Taisteluni – kuudes kirja. Helsinki: LIKE Kustannus 2011.